

लोकपाल : सरकारवर 'धूम जाव'ची पाळी केंद्रीय मंत्रिमंडळात नाराजीची भावना

२ सप्टेंबर १९८५

लोकपाल विधेयकाच्या बाबतीत सरकारला अखेर 'धूम जाव'चा पवित्रा घ्यावा लागला. संसदेच्या चालू पावसाळी अधिवेशनात हे विधेयक मंजूर करून पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या झालाळत्या मुकुटात आणखी एक तुरा खोवण्याची घाई त्यांच्या अतिउत्साही संगणक गणंगांना झाली होती. परंतु पूर्ण विचार न करता विधेयक आणल्याने माधार पत्करावी लागली व संसदेच्या उभय सभागृहांच्या चिकित्सा समितीकडे

हे विधेयक सोपवण्यात आले.

एकूण सारा पोरखेळच झाला. पंजाब समझोता झाला, आसामवर तोडगा निघाला; तेव्हा लोकपाल विधेयक संमत करून यशाची 'हॅट्रिक' घडवून आणण्याचा संगणक गणंगांचा बेत होता. पंतप्रधानांची प्रतिमा आणखी उंचावण्याची त्यांना घाई होती. भ्रष्टाचाराविरुद्ध कठोर पावले उचलण्याचा पंतप्रधानांनी विडा उचलला असून त्यादृष्टीने हे विधेयक हे महत्वाचे पाऊल होते. राजीव गांधींची 'मि. क्लीन' ही प्रतिमा अधिक शुभ्र, अधिक धवल करण्याचा हट्ट होता. आपले सरकार नुसतेच काम करणारे नव्हे; तर झापाट्याने काम करणारे आहे, असे वर्णन राजीव गांधींनी केले होते. त्याचा अनुभव अद्याप आलेला नाही, पण पंतप्रधानांचा उदोउदो करण्याचे काम मात्र झापाट्याने चालू झालेले दिसते.

भगत यांची घडपड

लोकपाल विधेयक मंजूर करून घेता यावे, म्हणून संसदेचे अधिवेशन एक आठवड्याने वाढवण्यात आले. आपल्या पक्षाच्या सर्व खासदारांनी सभागृहात हजर राहावे, असे फर्मान (तीन रेषांचा व्हिप) इंदिरा काँग्रेसने काढले. संसदीय कामकाजमंत्री भगत यांनी २६ ऑगस्टला प्रत्येक राज्यातील आपल्या खासदारांच्या एकापाठोपाठ बैठका बोलावल्या आणि लोकपाल विधेयकाबाबत पंतप्रधान अत्यंत उत्सुक असून तुम्ही सभागृहात हजर राहा, असे बजावले. एवढेच नव्हे तर सभागृहात कोण खासदार गैरहजर असतात यावर आमची बारीक नजर आहे, ही माहिती पंतप्रधानांना दिली जात असते, असे सांगून भगत यांनी खासदारांना जणू गर्भित तंबीच दिली होती. त्यामुळे सत्तारूढ पक्षाचे खासदार मोठ्या संख्येने संसद भवनात वावरताना दिसत होते.

२८ ऑगस्टला लोकसभेत हे विधेयक चर्चेला यायचे होते. त्याच दिवशी कितीही उशीर झाला; तरी विधेयक मंजूर करण्याचे ठरले होते. त्याच तयारीने खासदार आले होते. ज्यांना भाषणे करायची होती, ते ग्रंथालयात टिपणे काढण्यात गढून गेले होते. विरोधी पक्षांचे नेते विधेयकावर कसा प्रखर हल्ला चढवता येईल, याची जव्यत तयारी करून होते. शाब्दिक चकमकी, आरडाओरडा यांतून वाग्युद्ध रंगणार, अशी अपेक्षा होती. परंतु सरकारला अखेरच्या क्षणी जाग आली व हे विधेयक संयुक्त चिकित्सा समितीकडे पाठवण्याचे घोषित झाले. त्यात सभाध्यक्ष बलराम जाखर यांनी महत्वाची भूमिका बजावली.

जाखर यांनी आपल्या कार्यालयात सत्तारूढ व विरोधी पक्षनेत्यांची बैठक बोलावली. विधेयकाला सुमारे तीनशे दुरुस्त्या सुचवण्यात आल्या होत्या. वृत्तपत्रांत विधेयकावर सडकून टीका आलेली होती. तेव्हा नीट अभ्यास करून, विचारपूर्वकच हे विधेयक मंजूर करायला हवे, घाई करायला नको व म्हणून ते चिकित्सा समितीकडे पाठवावे, असे जाखर यांनी सुचवले. सभागृहातही त्यांनी असेच सांगितले. परंतु ही सूचना सरकारकडून आली पाहिजे, सभापतींकडून नव्हे, असे जनता पक्षाचे मधू दंडवते यांनी

सुचवले. गंमतीने ते म्हणाले, “सभापती केवळ श्रद्धांजली प्रस्ताव मांडू शकतात!” एक प्रकारे लोकपाल विधेयकाला तात्पुरती श्रद्धांजलीच वाहण्याचा प्रसंग असल्याने दंडवतेंचे उद्गार मार्मिक होते.

यापूर्वी गेल्या एकोणीस वर्षात १९६८, १९७१ व १९७७ या साली तीन वेळा लोकपाल विधेयक आणले गेले होते. विचित्र योगायोग असा की तिन्ही वेळेस लोकसभा बरखास्त झाल्याने विधेयक मंजूर होऊ शकले नक्हते. त्याचा संदर्भ देऊन दंडवतेंनी हसत विचारले, “आता चौथ्यांदा हे लोकपाल विधेयक आले आहे; तेव्हा याही खेपेस लोकसभा बरखास्त होईल की काय याचे हे भविष्यसूचक तर नाही ना?” त्यावर कायदा मंत्री अशोक सेन यांनी, “दंडवते हे माझ्यापेक्षा अधिक चांगले ज्योतिषी आहेत.” असे म्हटले नि सभागृह खब्लखब्लून हसले.

नुसती धूळफेक

संकलित लोकपाल विधेयकाचा मसुदा भगत यांनी विरोधी पक्षीय नेत्यांशी चर्चिला होता. तीन बैठका झाल्या; पण एकमत झाले नाही व ‘हे विधेयक म्हणजे नुसती धूळफेक व रंगसफेदी आहे’ अशी विरोधी पक्षीयांची रास्त भावना झाली. सर्वात महत्त्वाचा मतभेद होता तो ब्रष्टाचाराची चौकशी करणाऱ्या लोकपालाच्या कार्यकक्षेत पंतप्रधानाचा समावेश असावा की नाही हा. पंतप्रधानाचाही त्यात अंतर्भव असावा, असा विरोधी पक्षाचा आग्रह होता; तर असे केले तर देशात अस्थैर्य येईल, असे सत्तारूढ पक्षाचे म्हणणे होते.

पंतप्रधानपद विधेयकातून वगळल्याने एक गुंतागुंतही निर्माण झाली असावी. बन्याचदा पंतप्रधान कार्यालयाकडून आदेश मंत्र्यांना दिले जातात. समजा, एखाद्या मंत्र्यावर ब्रष्टाचाराचा आरोप असेल व त्याने ‘पंतप्रधानांच्या आदेशानुसार आपण निर्णय घेतला’ असे सांगितले की, मग लोकपालाच्या चौकशीचे काम खुंटले असते. पंतप्रधान कार्यकक्षेत नसल्याने चौकशीचे दारच बंद झाले असते व त्यात मंत्रीही सुटले असते. आरंभीच्या मसुद्यात सरकारने राज्यांचे मुख्यमंत्री या विधेयकाच्या कक्षेत आणलेले होते. परंतु पंतप्रधानपदही त्यात आणावे, असा विरोधकांनी आग्रह धरल्यावर तो मान्य झाला नाही; उलट विधेयकाच्या अंतिम मसुद्यात राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांनाही वगळण्यात आले. तसेच खासदार, राज्यपाल, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे अध्यक्ष व संचालक यांनाही हे लोकपाल विधेयक लागू करण्यात आले नक्हते. म्हणजे शेवटी केवळ केंद्रीय मंत्रीमंडळातील मंत्री व संसदीय सचिव यांच्यापुरतेच हे विधेयक उरले. केंद्रीय मंत्रीमंडळात त्यामुळे नाराजीची भावना पसरली. केवळ आपल्यालाच खड्यासारखे बाजूला काढले जात आहे, असे त्यांना वाटू लागले. त्यांचा आणि सत्तारूढ पक्षातीलच अनेक खासदारांचा दबाव आणि विरोधी पक्ष व वृत्तपत्रे यांनी केलेली टीका यामुळे सरकारने ऐनवेळी विधेयक मंजूर करण्याचा हट्ट सोडला. तसेच केवळ पन्नास केन्द्रीय मंत्र्यांसाठी वर्षाला पंचवीस कोटी रुपये खर्च येणारी लोकपालाची यंत्रणा उभारणे कितपत

सयुक्तिक ठरेल, असाही विचार सरकारने केला.

लोकपाल किती?

लोकपाल ही एकच व्यक्ती असावी की, अधिक याबाबतही मतभेद झाले. न्यायालयात खंडपीठ असते त्याप्रमाणे तिघांचे लोकपाल मंडळ असावे, असे विरोधी पक्षांचे मागणे होते. तसेच संकल्पित विधेयकानुसार सर्वोच्च न्यायालयाचे विद्यमान न्यायमूर्ती वा निवृत्त न्यायमूर्ती अथवा सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायमूर्ती होण्याची पात्रता असलेल्या व्यक्तीची राष्ट्रपती लोकपाल म्हणून नियुक्ती करतील, अशी तरतूद होती. केवळ विद्यमान न्यायमूर्तीची नेमणूक करावी, अशी विरोधी पक्षीयांची भूमिका होती. लोकपालाकडे येणाऱ्या ब्रष्टाचार आरोपांना वृत्तपत्रांत प्रसिद्धी देण्यावर बंदी घालण्याची तरतूद विधेयकात होती. लोकपालाने ब्रष्टाचार तक्रारीबद्दल अंतिम निर्णय देण्यापूर्वी हे आरोप छापले; तर ६ महिन्यांचा कारावास अथवा १० हजार रुपये दंड करता येईल, असे विधेयकाच्या २१ व्या कलमात म्हटले होते. हे कलम विरोधकांशी चर्चिलेच नव्हते व ते अखेरच्या क्षणी सरकारने जोडले होते. हे कलम एक प्रकारे वृत्तपत्रांची मुस्कटदाबीच करणारे ठरले असते.

राज्यांचे लोकायुक्त

आपल्या देशातील बावीस राज्यांपैकी आंध्र, महाराष्ट्र, बिहार, हिमाचल, केरळ, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, ओरिसा, राजस्थान व उत्तर प्रदेश या दहा राज्यांत लोकायुक्ताबद्दलचे कायदे आहेत. काही राज्यांत या कायद्याच्या कक्षेत मुख्यमंत्र्यांना आणलेले आहे. परंतु लोकायुक्तांमुळे ब्रष्टाचार निपटण्याचे भरीव कार्य झालेले कोठे दिसत नाही.

१९६६ साली प्रशासकीय सुधार समितीने लोकपाल असावा अशी शिफारस केली, त्याला दोन दशके झाली. या दोन दशकांत ब्रष्टाचाराचा विषवृक्ष फोफावला; पण लोकपालाच्या कल्पवृक्षाचे बीज काही रोवता आले नाही. सध्याच्या सरकारनेही अगदीच मिळमिळीत विधेयक आणून सारा गोंधळ करून ठेवला. स्वच्छ कारभाराचा मंत्र जपणाऱ्या इंदिरा काँग्रेसने पंतप्रधानांना या विधेयकाच्या कक्षेत आणले असते; तर त्यामुळे पंतप्रधानांची प्रतिमा अधिक उजळली असती. परंतु या अग्रिपरीक्षेला ते सध्या तरी तयार झाले नाहीत व त्यामुळे विधेयकाच्या घिसाड घाईत सरकारचेच हसू झाले हे खरे.

– अशोक जैन
(‘राजधानीतून ... २’ या पुस्तकातून)